

Agnieszka Pieńczak

Uniwersytet Śląski w Cieszynie

Metoda etnogeograficzna w badaniach atlasowych ośrodka wrocławskiego i cieszyńskiego – kontynuacja i zmiana

Jedną z metod badawczych stosowanych od dawna w badaniach etnologicznych kultury wsi polskiej jest metoda etnogeograficzna, zwana też niekiedy geograficzną. Metoda ta, mówiąc najprościej, polega na posługiwaniu się danymi o przestrzennym zróżnicowaniu wytworów kultury w ujęciu synchronicznym bądź w postaci ujęć diachronicznych i na wyciąganiu wniosków z rozmieszczenia, nasilenia, typologii i wzajemnej relacji tych zjawisk¹. Interpretacja powstałych map pod kątem występowania określonych zasięgów badanych zjawisk pozwala przede wszystkim na rozbudowane studia o ich przeszłości i stanie obecnym w zakresie chronologii oraz dynamiki zmian. Wnioskowanie to wymaga jednak pewnej ostrożności badawczej i krytycznego podejścia do analizowanego materiału, na co słusznie zwracał niegdyś uwagę Kazimierz Moszyński, uznawany za pioniera metody etnogeograficznej na gruncie polskim. „Podstawą metody geograficznej jest fakt, iż – biorę tu przykład najprostszy – z upływem czasu różnowieczne fazy danego wytworu, powstałego w określonym punkcie Ziemi, ekspandując w różnych kierunkach, ulegają rozłożeniu w płaszczyźnie przestrzennej. Geograficzne zasięgi wszystkich faz zmienności owego wytworu prawie nigdy nie zgadzają się ze sobą. Biorąc znów przykład najprostszy, zauważamy, że fazy najdawniejsze sięgają zwykle najdalej; późniejsze – nieco mniej daleko; najnowsze – jeszcze bliżej od punktu wyjścia. Dzięki temu chronologiczny układ faz zostaje z biegiem stuleci wymieniony na przestrzenny. Ostrożnie, umiejętnie i bardzo krytycznie badając geograficzne zasięgi faz, etnograf czy etnolog rekonstruuje dzieje danego wytworu [...] Metoda geograficzna byłaby łatwą do stosowania, gdyby nie kilka okoliczności, z których najważniejsze są trzy następujące: 1) różne fazy wytworu (jak i różne wytwory) mają bardzo różną prężność ekspansywną, skutkiem czego nieraz się zdarza, iż np. najmłodsze fale docierają dalej niż najstarsze i średnie, 2) ekspandujące fazy wytworów kulturowych bynajmniej nie zawsze pozostają niezmienione na nowych dla siebie obszarach; nieraz, owszem, podlegają tam dalszej, czasem wybuchowej ewolucji i szerzą się w tej nowej postaci m. in. nawet w kierunku wstecznym (tzn. – ku punktowi wyjściowemu formy macierzystej), 3) wytwory

¹ Z. Staszczak, *Metoda etnogeograficzna*, [w:] *Słownik etnologiczny – terminy ogólne*, red. Z. Staszczak, Warszawa-Poznań 1987, s. 232.

kulturowe są roznoszone nie tylko dzięki kulturowym falom, lecz na olbrzymią skalę także dzięki migracjom różnych szczepów i ludów [...]”. Autor konstatuje jednak, iż mimo tych wszystkich zastrzeżeń metoda ta oddaje i będzie oddawać ogromne zasługi². Na potwierdzenie słów Moszyńskiego należy podkreślić, iż metoda etnogeograficzna po nieomal stu latach wciąż służy do badania artefaktów tradycyjnej kultury ludowej przez osoby skupione wokół Polskiego Atlasu Etnograficznego [dalej: PAE], stanowiącego obecnie część Zakładu Etnologii i Geografii Kultury Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Śląskiego w Cieszynie.

Korzenie metody etnogeograficznej – językoznawstwo i folklorystyka

Analizowana metoda posiada stosunkowo dawną tradycję, gdyż sięga ona swoimi korzeniami do doświadczeń językoznawców, w szczególności znanego lingwisty Johanesa Schmidta i jego teorii fal kulturowych ogłoszonej w 1875 roku. Teoria ta zakładała rozchodzenie się wytworów językowych po świecie w sposób radialny, na podobieństwo fal powstałych po wrzuceniu kamienia do wody. W 1876 roku, niezależnie od wspomnianego powyżej J. Schmidta, Georg Wenker rozesłał kwestionariusz lingwistyczny do wielu niemieckich miejscowości, widząc potrzebę opracowania atlasu językowego (pierwszy tom powstaje w 1881 roku); kilkanaście lat później powstaje „atlas dako-rumuński” i francuski oraz kolejne. Oprócz tego opisywana metoda stosowana była także na gruncie folklorystyki – historyk literatury i poeta Juliusz Krohn na jej podstawie analizował fińskie ludowe pieśni epiczne³. Najszerze zastosowanie metoda etnogeograficzna zyskała jednak w etnologii, służąc ukazywaniu zróżnicowania kulturowego obszarów rozległych w formie przestrzennej. Nad celowością opracowania polskiego atlasu etnograficznego wypowiadali się na początku XX wieku różni badacze, między innymi Kazimierz Moszyński, Jan Czekanowski, Kazimierz Nitsch czy Jan Stanisław Bystron⁴. Również w kilku krajach europejskich powstają – niezależnie od siebie – koncepcje tworzenia etnograficznych atlasów narodowych, mających stanowić zwarte i jednolite zespoły map inwentaryzujących w układzie przestrzennym składniki kultury ludowej⁵. Warto w tym miejscu nieco szerzej przedstawić dotychczasowe doświadczenia polskich etnologów w zastosowaniu metody etnogeograficznej w badaniach tradycyjnej kultury ludowej.

² K. Moszyński, *Człowiek. Wstęp do etnografii powszechnej i etnologii*, Wrocław–Kraków–Warszawa 1958, s. 105.

³ K. Moszyński: *Człowiek. Wstęp do ...*, s. 103.

⁴ *Polski atlas etnograficzny*, zeszyt próbny, red. J. Gajek, Wrocław 1958, s. 7.

⁵ J. Bohdanowicz, W. Sokołówna, *Etnograficzne prace atlasowe w Europie*, „Etnografia Polska”, t. 24 (1990), s. 139.

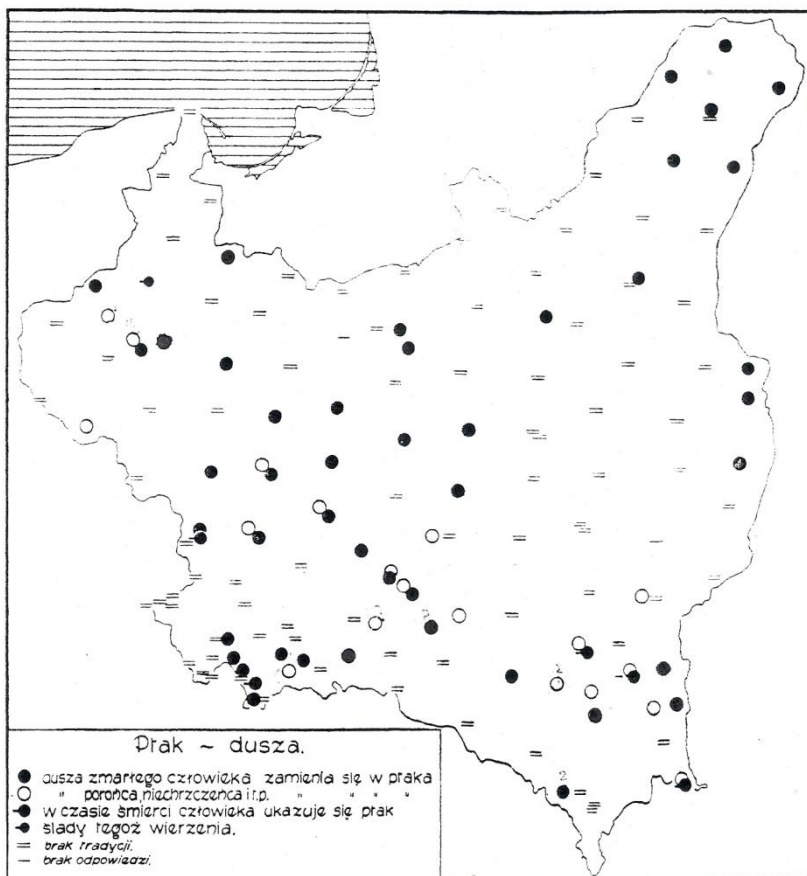
Początki metody etnogeograficznej – *Atlas kultury ludowej w Polsce*

Na gruncie polskim metoda etnogeograficzna pojawia się wraz z nazwiskiem Kazimierza Moszyńskiego. Jest on mianowicie autorem pierwszego atlasu etnograficznego w Europie, wydanego w latach 1934–1936 pod nazwą *Atlas kultury ludowej w Polsce* (wspólnie z Jadwigą Klimaszewską i Marią Bytnarówną). K. Moszyński zestawia w tej pracy 30 map, które zostają później przedrukowane w jednym z powojennie wydanych tomów *Kultury ludowej Słowian*⁶. Na tych niewielkich mapach autor przedstawił zróżnicowanie kulturowe badanych zjawisk z zakresu kultury duchowej – przeważnie zagadnienia dotyczące kosmogonii, demonologii ludowej, wróżbiarstwa czy też obrzędowości dorocznej, opatrując je krótkimi komentarzami o charakterze analityczno-porównawczym. Była to pierwsza próba kartograficznego ukazywania zjawisk kulturowych, wraz z próbą ich interpretacji na podstawie dostępnych źródeł etnograficznych, historycznych i językowych. „W konsekwencji Polska, pierwsza spośród wszystkich państw, zdobyła się na orientacyjne coprawda, bądźco bądź jednak prawdziwie geograficzne i planowe ujęcie zwartego zespołu problemów etnograficznych przez pokrycie całego swego terytorium zupełnie równomierną siecią celowo i jednakowo zbadanych punktów”⁷. Założenie o konieczności opracowania i badania względnie równomiernie rozłożonych punktów badawczych w szerokiej skali pozostało w pracach atlasowych aktualne do dziś.

Obok zawartości treściowej *Atlasu kultury ludowej w Polsce* warto również odnieść się do istotnych kwestii metodologicznych stosowanych przez jego autora i jego współpracowników. Z punktu widzenia kartografii etnograficznej istotne jest to, że na analizowanych mapach obok danych pozytywnych po raz pierwszy zastosowano dwa odrębne symbole na oznaczenie informacji negatywnej: znak „=” czyli „brak tradycji” (informujący czytelnika o niewystępowaniu danego zjawiska w przeszłości czy też w trakcie badań) oraz znak „—”, oznaczający „brak odpowiedzi” (wskazuje na nieotrzymanie jakiegokolwiek odpowiedzi od respondenta, bądź otrzymanie jej niejasnej, trudnej do jednoznacznej interpretacji). Wskazuje to na rzetelność metodologiczną pod względem chronologii występowania analizowanych zjawisk kulturowych, co pozwala na uzyskanie bardziej kompletnego obrazu etnograficznego.

⁶ K. Moszyński: *Kultura ludowa Słowian*, t. II: *Kultura duchowa*, cz. 1, Warszawa 1967, s. 717–743.

⁷ K. Moszyński: *Atlas kultury ludowej w Polsce*, z. I, Kraków 1934, s. 2.

Tabl. 1. Przykład zastosowania na mapie dwóch rodzajów odpowiedzi negatywnej
[źródło: K. Moszyński, *Atlas kultury ludowej w Polsce*, z. 1, Kraków 1934, mapa nr 6]

Zastosowanie metody etnogeograficznej w pracach *Polskiego Atlasu Etnograficznego* – ośrodek wrocławski

W okresie powojennym metoda etnogeograficzna stała się przydatna w pracach badawczych PAE, prowadzonych niezmiennie aż do chwili obecnej. Warto w tym miejscu przytoczyć słowa Mirosławy Drozd-Piaseckiej, która podkreśla: „Największym, według mnie zbiorowym przedsięwzięciem etnografów polskich od zakończenia II wojny światowej jest bez wątpienia Polski Atlas Etnograficzny, nieomal od początku szczególnie związany z wrocławskim środowiskiem naukowym. W pracach nad nim, tak w zakresie merytoryczno-metodycznym, jak

i badaniach terenowych uczestniczą przynajmniej cztery pokolenia badaczy”⁸. Na temat historii, wykładni zadań i znaczenia prac atlasowych wypowiadało się na łamach różnych czasopism i monografii tematycznych wielu etnografów i etnologów⁹, w niniejszym artykule skupię się raczej na ukazaniu zmian w zastosowaniu metody etnogeograficznej w badaniach kultury wiejskiej, prowadzonych początkowo we wrocławskiej Pracowni Centralnej Polskiego Atlasu Etnograficznego (kierowanej od 1953 roku przez Józefa Gajka, a od 1972 roku przez Janusza Bohdanowicza) [w skrócie: ośrodek wrocławski], a następnie ich kontynuacji od 1998 roku – w zmodyfikowanej formie – w Pracowni PAE (kierowanej przez Zygmunta Kłodnickiego), ulokowanej w Zakładzie Etnologii i Geografii Kultury Uniwersytetu Śląskiego w Cieszynie [w skrócie: ośrodek cieszyński].

Ponad półwieczna działalność atlasowa opiera się na dwóch podstawowych filarach prac badawczych: pierwszy to *stricte* dokumentacyjny (zbieranie materiału w terenie, kwerendy muzealne i biblioteczne), drugi – interpretacyjny (opracowywanie odpowiednich systematyk uwzględniających różne formy i odmiany badanych zjawisk, tworzenie map i wnioskowanie na podstawie ich przestrzennego obrazu etnograficznego). Finalnym efektem tych prac są dane uporządkowane systematycznie, które naniesione w formie stosownych symboli na specjalne mapy podkładowe z użyciem techniki punktowej (uzupełniającą też linearnej bądź powierzchniowej) ukazują zróżnicowanie kulturowe badanych zjawisk. Szczególnie cenne są mapy uwzględniające kwestie chronologiczne, jednak ich opracowywanie nie zawsze jest możliwe¹⁰.

Początkowo w Atlasie opracowywano mapy dotyczące kultury materialnej, które od końca lat 50. XX wieku do początku lat 80. XX wieku drukowano w formie zeszytu próbnego i sześciu pokaźnych zeszytów obejmujących łącznie 372 mapy¹¹. Zakończono tym samym pierwszy cykl wydawania map z zakresu

⁸ M. Drozd-Piasecka, *W kręgu Jubileuszu. Kilka refleksji na temat „Polskiego Atlasu Etnograficznego” (1945–2005)*, „Zeszyty Etnologii Wrocławskiej”, nr 1 (8), Wrocław 2006, s. 107.

⁹ Zob. np. J. Gajek, *Polski Atlas Etnograficzny*, „Lud”, t. 36 (1946), s. 408–412; M. Frankowska, *Problemy Atlasu Etnograficznego*, „Lud”, t. 38 (1948), s. 147–205; G. Labuda, *Kilka uwag o zadaniach „Polskiego atlasu etnograficznego”*, „Lud”, t. 41 (1954), cz. 1, s. 808–822; J. Bohdanowicz, *Polski Atlas Etnograficzny - wykładnia zadań i metod pracy*, [w:] *Rolnictwo i hodowla, „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”*, t. 1, cz. 1, red. J. Bohdanowicz, Wrocław 1993, s. 7–32; Z. Kłodnicki, *Polski Atlas Etnograficzny – historia, stan obecny i perspektywy*, „Lud”, t. 85 (2001), s. 239–275; tenże, *Polski atlas etnograficzny – stan prac*, „Ethnologia Europae Centralis”, t. 7 (2005), s. 100–105; M. Drozd-Piasecka, *W kręgu Jubileuszu. Kilka refleksji ...*, s. 107–121. Autorzy powyższych artykułów zestawili szczegółową literaturę poświęconą tematyce atlasowej, do której odsyłam.

¹⁰ Wynika to z braku w niektórych wypowiedziach odnotowywanych podczas badań precyzyjnych cezur czasowych. Częściej można było spotkać określenia ogólniejsze, typu „dawniej występowało”, „jest żywe” itd.

¹¹ *Polski atlas etnograficzny, zeszyt próbny*, red. J. Gajek. Zeszyty I–VI pod redakcją J. Gajka ukazały się w Warszawie kolejno w latach 1964–1981.

rolnictwa, hodowli, budownictwa, pożywienia ludowego, różnych form transportu i komunikacji. Jeszcze pod kierownictwem naukowym J. Gajka we Wrocławiu przygotowano do druku dalsze trzy zeszyty poświęcone innym zagadnieniom, liczące około 270 map (zeszyt VII–IX). Dotyczą one w mniejszym stopniu rybactwa, rolnictwa czy odzieży ludowej, znacznie szerzej traktując natomiast o obrzędowości dorocznej i rodzinnej¹². Map tych do tej pory w większości nie opublikowano (poza obrzędowością pogrzebową i po części weselną¹³), na co złożyło się kilka istotnych czynników natury formalnej i metodologicznej. Po pierwsze – z uwagi na ustawiczne kłopoty finansowe Atlasu zrezygnowano z kosztownej publikacji map wielkoformatowych (skala 1:200000) w formie odrębnych zeszytów. Po drugie – pierwowrory map przygotowano według założeń metodologicznych, wypracowanych przez J. Gajka i jego zespół, później kierowany przez J. Bohdanowicza. Mapy te zawierają obok danych wyekscerpowanych z kwestionariuszy również informacje pochodzące z innych źródeł (np. z literatury i kwerend muzealnych oraz bibliotecznych), wymieszane pod względem chronologicznym. Niestety, często nie są one precyzyjnie wyodrębnione, co wprowadza na mapach chronologiczny nieład. Jest to niezgodne z obecnym kształtem Atlasu, skupiającym się współcześnie niemal wyłącznie na gruntownej analizie danych terenowych¹⁴. Mapy te są ponadto mało czytelne, gdyż zaznaczono na nich liczne warianty analizowanych zjawisk kulturowych, co znacząco utrudnia prace interpretacyjne. Ponadto w niektórych załączonych do nich legendach zdarzają się istotne nieścisłości, utrudniające dokładniejszą analizę pierwowrysów, a w konsekwencji – ich publikację¹⁵. Typowa legenda obejmuje najczęściej wykaz pytań kwestionariusza poświęconego danemu zagadnieniu, na podstawie których opracowano konkretną mapę, zestawia podstawowy zasób źródeł i liczebność stwierdzeń w klasach systematycznych (szczegółowa tabela

¹² Szczegółowy wykaz map przygotowanych do druku, zob. Z. Kłodnicki, *Polski atlas etnograficzny – historia, stan obecny ...*, s. 244–254.

¹³ Zob. *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia pogrzebowe*. „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”, t. 5, red. J. Bohdanowicz, Wrocław 1999. Znajduje się tu łącznie 49 map, opracowanych przez Barbarę Jankowską, Janusza Bohdanowicza i Mirosława Marczyka. W przypadku obrzędowości weselnej sprawa wyglądała nieco inaczej – na 23 mapach Agnieszki Pieńczak i Anny Drożdż poświęconych temu tematowi wykorzystano jedynie niektóre dane z pierwowrysów PAE autorstwa Barbary Czuchnowskiej bądź Anny Maczyńskiej (po uprzedniej weryfikacji). Zob. A. Drożdż, A. Pieńczak, *Zwyczaje i obrzędy weselne*, „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”, t. 8, cz. 1: *Od załotów do ślubu cywilnego*, red. Z. Kłodnicki, Wrocław–Cieszyn 2004.

¹⁴ Jeżeli na mapach zaznacza się obecnie dane pochodzące spoza Atlasu, to są one w czytelny sposób wyodrębnione, kolorem bądź cieniowaniem.

¹⁵ W niektórych legendach znajdują się błędnie opisane znaki czy wręcz brakuje niektórych z nich, co poważnie utrudnia analizę zawartości mapy. Stąd też w cieszyńskiej pracowni atlasowej wiele map opracowano od nowa, np. te dotyczące obrzędowości narodzinowej.

ilościowa), nadto posiada objaśnienia poszczególnych znaków, uwagi oraz wykaz odnotowanej literatury.

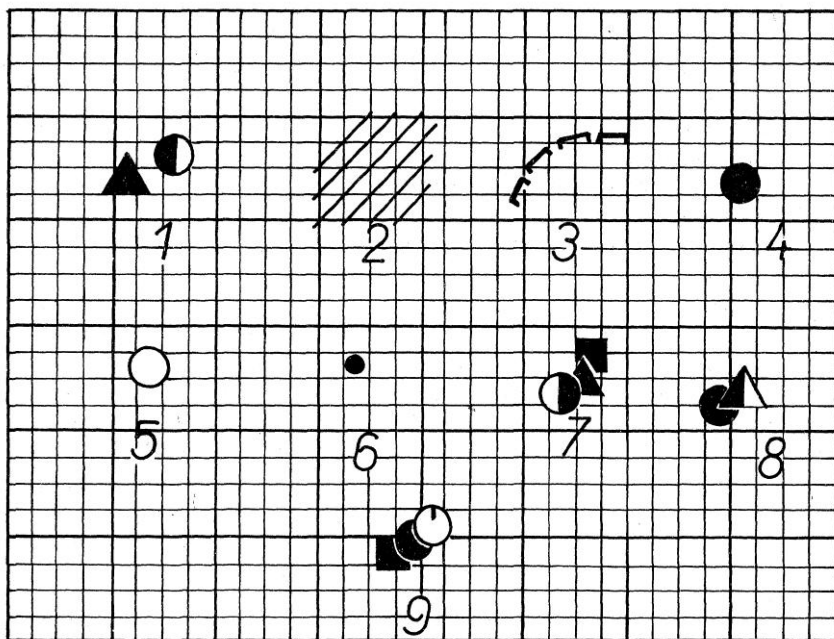
Dopiero od 1993 roku zaczęto przygotowywać poszczególne tomy serii zatytułowanej „*Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*”. Zdaniem przedstawicieli Komitetu Redakcyjnego Atlasu opracowania te miały stanowić istotne uzupełnienie powstających map; podobnie zasadę zresztą stosowano w innych atlasach etnograficznych w zachodniej Europie¹⁶. Zespół atlasowy złożony z kilku badaczy skupionych w ośrodku wrocławskim według określonego schematu opracowywał kolejne monografie. Od pierwszego do czwartego tomu „*Komentarzy do Polskiego Atlasu Etnograficznego*” stosowano względnie jednolite założenia metodologiczne. Według przyjętej koncepcji wydawniczej zawarte w nich artykuły problemowe miały prezentować zbiór danych określonych czasowo i terytorialnie – również spoza terenu Polski – odwołujących się do tematyki konkretnych map poświęconych głównie kulturze materialnej (wykorzystano w tym celu materiały terenowe, muzealne, literaturę przedmiotu czy też fotografie z terenu). Nie stroniono przy tym od opracowań historycznych, a nawet archeologicznych. Oprócz opracowań tekstowych w tych tomach zamieszczono każdorazowo również obszerną bibliografię, spis ilustracji oraz szczegółowy indeks nazwisk i nazw geograficznych. Pewnym utrudnieniem w korzystaniu z tych prac było odsyłanie czytelnika do map, znajdujących się we wcześniejszej opublikowanych zeszytach (I–VI).

Kolejną istotną kwestią jest sam sposób konstruowania map (wcześniej określanych częściej jako kartogramy). Mapy te do końca lat 80. XX wieku opracowywano na specjalnych podkładach, na których wytyczone kwadratowe arealy (odpowiadających powierzchni 20 x 20 km), podzielone były 16 mniejszych pól (5 x 5 km)¹⁷. Zapewniało to szczegółowość w prezentowaniu danych. Nanoszono znaki stosując w tym celu przeważnie technikę punktową (zob. tabl. 2 rys. 1), uzupełniającą też stosowano technikę powierzchniową i linearną (zob. tabl. 2 rys. 2 i rys. 3). Pierwszą z wymienionych stosuje się wciąż do precyzyjnego zaznaczania danej informacji w konkretnym polu wyznaczającym położenie wsi, drugą i trzecią natomiast – w celu uogólnienia zebranych danych w formie zasięgów czy też ukazania linii przebiegu różnych zjawisk z nimi współwystępujących. Należy zaznaczyć w tym miejscu, że dwie ostatnie techniki nie mogą być stosowane bez użycia pierwszej, natomiast pierwsza może występować samodzielnie. W celu zaznaczenia konkretnej informacji stosowano odpowiednie symbole, np. czarne kółko (zob. tabl. 2 rys. 4). Jeżeli natomiast nie dysponowano informacją o występowaniu danego zjawiska we wsi stosowano niegdyś znak w formie pustego kółka (zob. tabl. 2 rys. 5), w przypadku, gdy była ona niewystarczająca, bądź niejednoznaczna – w polu umieszczano znak w formie niewiel-

¹⁶ J. Bohdanowicz: *Polski Atlas Etnograficzny – wykładnia zadań ...*, s. 5.

¹⁷ Tamże, s. 24.

kiej czarnej kropki (zob. tabl. 2 rys. 6). W Atlasie w tym okresie stosowano również określone położenie symboli, wskazujące z jednej strony na oboczność występowania różnych zjawisk kulturowych w danej wsi, a więc ich różne formy i odmiany (zob. tabl. 2 rys. 7), z drugiej – na obecność zjawisk przeniesionych przez osoby napływowe. W tym drugim przypadku zaznaczano te informacje symbolem niepełnym, umieszczonym pod lewą dolną częścią zjawiska zastanego (zob. tabl. 2 rys. 8). Jeżeli podczas badań na tzw. ziemiach zachodnich i północnych nie stwierdzono danego zjawiska stanu sprzed II wojny światowej, dysponując jedynie informacją od osób napływowych, to w głównej części pola stawiano puste kółko, przekreślone od góry, w dolnej lewej części znaku lokując jednakże dane przyniesione przez ludność przybyłą (zob. tabl. 2 rys. 9).

Tabl. 2. Metody i techniki rysunkowe stosowane w mapach *Polskiego Atlasu Etnograficznego* (ośrodek wrocławski)

[źródło: J. Bohdanowicz, *Polski Atlas Etnograficzny - wykładnia zadań ...*, s. 26]

Rezygnując z druku dalszych zeszytów PAE postanowiono zamieszczać mapy w poszczególnych tomach Komentarzy. Widać to już na przykładzie wspomnianego powyżej tomu zatytułowanego *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia pogrzebowe*. Po raz pierwszy wydano go bezpośrednio z mapami, stanowiącymi integralną część tekstu. Mapy te różniły się jednak nie tylko formatem, ale

i szczegółowością od tych zamieszczonych w zeszytach PAE. W zamyśle redaktora tomu mapki miały być bowiem nieco uproszczonym obrazem kartogramów przewidzianych do zeszytów VII–IX¹⁸. Podobnie jak poprzednie, opracowano je techniką punktową, sporadycznie stosując również powierzchniową i linearną. Nie uwzględniono na nich wszakże danych pochodzących od ludności napływowej, zaznaczając jedynie tzw. informacje pozytywne pochodzące z terenów rdzennej Polski. Sprawilo to, że uzyskany obraz etnograficzny był mocno niekompletny. Jak stwierdzono we wstępie opracowania – wynikało to ze względów technicznych¹⁹. Nie odnotowywano więc i informacji negatywnych, we wcześniejszych wcześniej zeszytach PAE sygnalizowanych za pomocą pustego kółka lub czarnej kropki, wyraźnie mniejszej od danego pola. Co więcej, pojawia się nawet pewna niekonsekwencja metodologiczna – na wielu mapach puste kółko oznacza już jakkolwiek odmianę danego zjawiska, co może być niekiedy mylące przy interpretacji znaków²⁰.

Zastosowanie metody etnogeograficznej w pracach Polskiego Atlasu Etnograficznego – ośrodek cieszyński

W pierwszej dekadzie XXI wieku koncepcja wydawnicza ulega istotnej zmianie, zmienił się również sposób praktycznej realizacji metody etnogeograficznej w przygotowaniu dalszych „*Komentarzy do Polskiego Atlasu Etnograficznego*”. Kolejne tomy serii, począwszy od tomu 6, mają charakter monografii autorskich²¹ i współautorskich²², tworzonych według częściowo odmiennych założeń metodologicznych w ośrodku cieszyńskim, kierowanym od 1998 roku do chwili obecnej przez Zygmunta Kłodnickiego²³. Nastąpiły zmiany w samym

¹⁸ J. Bohdanowicz, *Wstęp*, [w:] *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia pogrzebowe*. ..., s. 11.

¹⁹ Tamże, s. 11.

²⁰ Zob. np. mapa 16 pt. *Zawiadamianie o śmierci za pomocą elementów trumny oraz roślin* (oprac. B. Jankowska) czy też mapa 34 pt. *Obrzędowe wywracanie sprzętów i wozu w związku z wyprowadzaniem zwłok* (oprac. J. Bohdanowicz). Puste kółko w pierwszym przypadku oznacza wyrzucanie wiórów trumny przed dom, w drugim natomiast – wywracanie sprzętów, na których stoi trumna.

²¹ Zob. „*Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*”, red. Z. Kłodnicki (A. Lebeda [Pieńczak], *Wiedza i wierzenia ludowe*, t. 6, Wrocław–Cieszyn 2002; A. Drożdż, *Współdziałanie i pomoc sąsiedzka*, t. 7, Wrocław–Cieszyn 2002; A. Pieńczak, *Zwyczaje i obrzędy weselne*, t. 8, cz. 2: *Rola i znaczenie swata w kojarzeniu małżeństw*, Wrocław–Cieszyn 2007; A. Drożdż, *Zwyczaje i obrzędy weselne*, t. 8, cz. 3: *Współdziałanie społeczności wiejskiej podczas obrzędu weselnego (druga połowa XIX wieku i XX wiek)*, Wrocław–Cieszyn 2009.

²² A. Drożdż, A. Pieńczak, *Zwyczaje i obrzędy weselne*, „*Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*”, t. 8, cz. 1: *Od załotów*

²³ Zespół atlasowy składa się obecnie z czterech osób, pracowników cieszyńskiej etnologii: Zygmunt Kłodnicki (dr hab. prof. UŚ), Anna Drożdż (dr), Agnieszka Pieńczak (dr) i Edyta Diakowska (mgr).

sposobie przygotowywania map. Wiązały się one z zastosowaniem nowych rozwiązań technicznych oraz zmianą formatu i kształtu mapy podkładowej. Z uwagi na jej mniejsze rozmiary zrezygnowano z podziału arealów na 16 mniejszych pól, co zapewnia większą czytelność mapy. Wciąż stosowana jest technika punktowa (tabl. 3 rys. 1), w połączeniu z powierzchnią (rys. 2) i linearną (rys. 3). W celu zaznaczenia konkretnej informacji również stosuje się odpowiednie symbole, np. czarne kółko (rys. 4). Stosowany wcześniej kartogram PAE jednak przerysowano, skorygowano, zlikwidowano zbędne elementy graficzne mogące zaciemniać obraz mapy, zostawiając jedynie główną sieć wodną. W specjalistycznym programie graficznym przygotowano nowe symbole, które szybko i precyzyjnie wprowadzano na mapy podkładowe, co znacząco ułatwiło prace redakcyjne. Powrócono również do doskonałej koncepcji wypracowanej przez K. Moszyńskiego dotyczącej zaznaczania na mapach „braku tradycji” i „braku odpowiedzi” (tabl. 3 rys. 5 i 6). Symbole te są bowiem nośnikami istotnych odpowiedzi negatywnych, tzn. informujących o braku tradycji, bądź braku jakichkolwiek danych na badany temat w konkretnym punkcie badawczym (wspomniano o tym powyżej). Po raz pierwszy wprowadzono również pionowe kreski nad znakami oznaczające dane pochodzące od ludności napływowej z różnych stron Polski (zamiast wcześniejszych skomplikowanych znaków, zob. tabl. 3 rys. 8 i 9). Kreski te są czytelne, wyróżniają się bowiem na tle informacji pochodzących od ludności autochtonicznej. Zwrócono również uwagę na sposób uchwycenia dynamiki analizowanych zjawisk. Po raz pierwszy na mapach atlasowych zastosowano również znaki wypełnione kropką, oznaczające występowanie danych zjawisk w przeszłości, dokładniejsze dane na ten temat zamieszczając w tekście (tabl. 3 rys. 10). Pomaga to w dużym stopniu na formułowanie wniosków dotyczących stopnia utrzymywania się zjawisk reliktowych we współczesnej społeczności wiejskiej, pozwala ponadto na cofanie się w przeszłość w celu uzyskania odpowiedzi na pytanie o ich dawność kulturową.

Zgodnie z nową koncepcją wydawania kolejnych tomów „*Komentarzy*” skupiono się niemal wyłącznie na szczegółowej rejestracji danych z badań terenowych. Powody tej zmiany dokładnie wyjaśnia redaktor serii. „Przyjęto mianowicie zasadę, że opracowania mają przedstawiać te materiały zebrane przez badaczy PAE w terenie, które z różnych powodów nie mogły pojawić się na mapach. Dotyczy to zarówno szczegółów, które nie stanowiły podstaw systematycznych (typologicznych), jak i wypowiedzi spontanicznych [...] pominięto natomiast materiały zawarte w literaturze przedmiotu, głównie z powodu różnic chronologicznych. Wyjątek uczyniono dla *Atlasu kultury ludowej w Polsce* (K. Moszyński i J. Klimaszewska), *Atlas der deutschen Volkskunde* (red. H. Harmjan z i E. Röhr, później M. Zender i in.), *Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski* (red. Z. Sobierajski i J. Burszta), *Atlas der pommerschen Volkskunde* K.

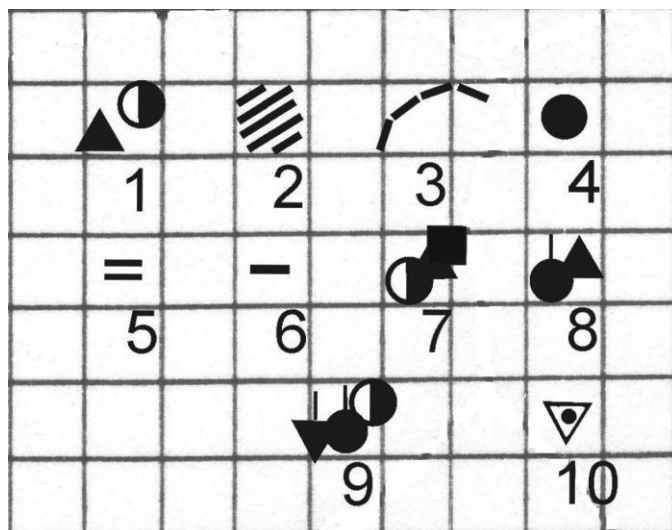
Kaisera i nielicznych innych opracowań²⁴. Literatura etnologiczna pochodzi przecież z różnych czasów i była gromadzona według różnych kwestionariuszy, częściej nawet bez nich. Wprowadzenie tych informacji na mapy razem z materiałami atlasowymi powodowało często utrudnienia w ustalaniu chronologii pojawiania się i zanikania analizowanych treści. Dotyczyło to chociażby zdeponowanych w Cieszynie map poświęconych obrzędowości weselnej. „Podkreślić jednocześnie należy, że Anna Drożdż i Agnieszka Pieńczak ponownie przeanalizowały materiał z badań terenowych PAE i od nowa opracowały mapy. Było to konieczne między innymi dlatego, że na mapach wykonanych we Wrocławiu nie sposób było rozróżnić materiałów z badań od tych z literatury dotyczącej zjawisk datowanych na XX w. W niektórych przypadkach okazało się też, że informacje dotyczące punktów PAE odbiegają od tych, które znajdują się w materiałach uzyskanych podczas badań²⁵. Stąd właśnie wynikała owa konieczność opracowywania „od nowa” niektórych map przygotowanych wcześniej pod kierunkiem J. Gajka. Wyjątkowo na nowych mapach zamieszczono również informacje odnoszące się do literatury XIX-wiecznej, tworząc tym samym pewne tło dla materiałów pochodzących z badań prowadzonych już w latach 80. XX wieku. Tak uczyniono w trzech tomach poświęconych obrzędowości weselnej²⁶. Wymagało to jednak eksцерpowania dawniejszych danych z bibliotek i archiwów etnologicznych nieomal w całej Polsce, co w konsekwencji znacznie wydłużyło prace wydawnicze nad Atlasem. Z tego też powodu w ostatnio wydanym tomie serii poświęconym obrzędowości narodzinowej wrócono do dawniejszego założenia dotyczącego zestawiania w pracy samych materiałów atlasowych, tak aby udostępnić je w przystępnej formie szerokiemu gronu odbiorców²⁷.

²⁴ Zob. Z. Kłodnicki, *Przedmowa*. W: A. Lebeda [Pieńczak], *Wiedza i wierzenia ...*, s. 6.

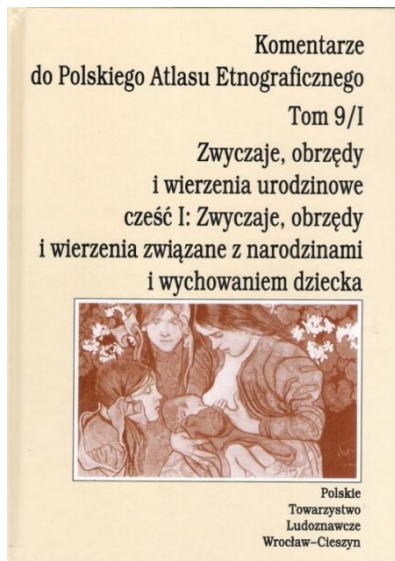
²⁵ Zob. Z. Kłodnicki, *Wstęp*. W: A. Drożdż, A. Pieńczak, *Zwyczaj i obrzędy weselne, „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”*, t. 8, cz. 1: *Od załotów ...*, s. 6.

²⁶ A. Drożdż, A. Pieńczak, *Zwyczaj i obrzędy weselne*, t. 8, cz. 1: *Od załotów ...*; A. Pieńczak, *Zwyczaj i obrzędy weselne*, „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”, t. 8, cz. 2: *Rola i znaczenie swata ...*; A. Drożdż, *Zwyczaj i obrzędy weselne*, „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”, t. 8, cz. 3: *Współdziałanie społeczności wiejskiej ...*.

²⁷ *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia urodzinowe*, „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”, t. 9, cz. 1: *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami i wychowaniem dziecka*, red. Z. Kłodnicki, A. Pieńczak. Wrocław–Cieszyn 2010.

Tabl. 3. Metody i techniki rysunkowe stosowane
w mapach *Polskiego atlasu etnograficznego* (ośrodek cieszyński)
[źródło: opracowanie własne]

Tabl. 4. Komentarze do PAE wydane ostatnio w Cieszynie

Zakończenie

Powyższe zabiegi wypracowane w cieszyńskiej pracowni pozwoliły na właściwe ukazanie różnych form tradycyjnej kultury ludowej, a tym samym zapewniły większą precyzję w formułowaniu wniosków etnogeograficznych. Świadczą o tym niezbita mapa, których analiza w wielu przypadkach umożliwiła dokładniejsze rozważania nad genezą, trwaniem i zanikiem badanych zjawisk. Przykładem mogą być mapy dotyczące obrzędowości weselnej. Odpowiednia typologizacja znaków pozwala np. na wnioskowanie o rolach pełnionych przez swata. Już tylko wstępna analiza tak skonstruowanej mapy pozwoliła na sformułowanie ogólnego wniosku o pewnej prawidłowości – zdecydowanie większej ilości pełnionych ról na terenach wschodniej i środkowej Polski. Okazało się również, że w żadnej z badanych wsi swat ani w przeszłości, ani w latach 70. XX wieku nie pełnił wszystkich z przypisanych mu 11 ról; najczęściej – jedynie trzy z nich²⁸. Od pewnego czasu w „*Komentarzach do Polskiego Atlasu Etnograficznego*” niektóre ze zjawisk systematyzuje się w formie tabelarycznej, co umożliwia czytelnikowi również studia porównawczo-statystyczne. Mowa tu chociażby o nowatorskiej tabeli, w której odnotowano 72 opisy dotyczące 30 cech wyglądu „odmienionego dziecka”, pochodzące nieomal z całej Polski. Na podstawie tak sporządzonej tabeli można odczytywać wygląd poszczególnego odmienca²⁹. Pozwala to na interesujące interpretacje wyglądu analizowanych istot, których właściwe usystematyzowanie często „umykało” wcześniejszym badaczom demologii ludowej.

O istotnym wkładzie cieszyńskiej pracowni atlasowej w ustawicznym rozwijaniu i propagowaniu metody etnogeograficznej świadczy chociażby imponująca ilość opublikowanych do tej pory map autorskich. Od 2002 roku do chwili obecnej wydano ich ponad 300, w planie są już kolejne.

Summary

The ethnogeographic method consists in applying the data concerning spatial differentiation of cultural artifacts and drawing the conclusions from the location, intensity, typology and mutual relations of these phenomena. This al-

²⁸ A. Pieńczak, *Zwyczaje i obrzędy weselne*, „*Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*”, t. 8, cz. 2: *Rola i znaczenie swata...*, s. 155 (analiza mapy 27 pt. *Ilość ról pełnionych przez swata podczas kojarzenia małżeństw*, I [oprac. A. Pieńczak]).

²⁹ Zob. E. Diakowska, Z. Kłodnicki, *Demony porywające i odmienające dzieci*, [w:] *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe*, „*Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*”, t. 9, cz. 1: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami ...*, s. 208–209, 216–221.

lows for elaborated research into their past as regards the chronology and dynamics of change.

In the post-war period the ethnogeographic method became particularly useful for the studies of the Polish Ethnographic Atlas, which were originally conducted in the Wrocław section of the PEA (since 1953 supervised by Józef Gajek and since 1972 – by Janusz Bohdanowicz). After moving the atlas section to Cieszyn in 1998, the assumptions of the ethnogeographic method have been constantly modified under Zygmunt Kłodnicki's supervision. Methodological changes involve map construction, modification of techniques and the shape of publications within the series 'Commentaries to the Polish Ethnographic Atlas'. This enables an appropriate presentation of various forms of traditional culture and, at the same time, more precise formulation of conclusions concerning the genesis, permanence and disappearance of the investigated phenomena.